УДК 81’342.8

В. Б. Задорожний

Про позамовну дійсність деяких лексикографічних явищ

Стаття присвячена аналізу омографічної дієслівної пари назоли́ти – назоло, назоли́ш (набриднути) і назоли́ти – назолю, назо́лиш (налужити), що її з певного часу почали фіксувати словники сучасної української літературної мови. Аналіз семантичної еволюції різноманітних префіксальних утворень кореневого золи́ти – золо, зо́лиш неспростовно доводить, що семантичний розвиток тут відбувається в межах одного багатозначного слова, тому підстав для появи тут омонімії немає. Спостереження за перебігом процесу семантичної еволюції в цих утвореннях ускладнюється тим, що в похідних дієсловах твірного золити, яке первісно було кінцевонаголошеним, але вже давно розвинуло в собі рухому акцентну парадигму, акцентні зміни відбуваються нерівномірно. Напрям цих змін, однак, визначає сучасний наголос кореневого дієслова.
Ключові слова: кореневий (кінцевий, рухомий) наголос, коренева (кінцева, рухома) парадигма, омографи, словоформи доконаного / недоконаного виду. ю’

Статья посвящена анализу омографичной глагольной пары назоли́ти – назолю, назоли́ш (надоесть) и назоли́ти – назолю, назо́лиш (нащелочить), которую с некоторых пор начали фиксировать словари современного украинского литературного языка. Анализ семантической эволюции префиксальных образований корневого золи́ти – золо, зо́лиш неопровержимо доказывает, что семантическое развитие тут происходит в пределах одного многозначного слова, потому оснований для появления тут омонимии нет. Наблюдения за ходом процесса семантической эволюции в этих образованиях усложняется тем, что, что в производных глаголах образующего золити, которое первично имело конечное ударение, но уже давно развило в себе подвижную акцентную парадигму, акцентные изменения происходят неравномерно. Направление этих изменений, однако, определяет современное ударение корневого глагола.
Ключевые слова: корневое (конечное, подвижное) ударение, корневая (конечная, подвижная) парадигма, омографы, словоформы совершенного / несовершенного вида.

The article focuses on the analysis of the homographic verúal pair назоли́ти – назолю, назоли́ш (to úore) and назоли́ти – назолю, назо́лиш (to make something alkaline) that has úeen entered into the

dictionaries of the contemporary Ukrainian language of late. The phenomenon is investigation in two aspects – from the point of view of regularity of accent characteristics of verús in accent system of Ukrainian, as well as from their interpretation úy modern lexicography. Oúservaúle inconsequence in accent characteristic of some verús, introduced in modern lexicographical source, speaks for not always adequate understanding of nature of verúal acctnt úy modern Ukrainian lexicography. The analysis of the semantic evolution of the various prefixed words with the root золи́ти – золо, зо́лиш proves that the semantic development takes place here within one polysemantic word, hence there is no ground for homonymy to appear. Oúservations of the process of the semantic evolution in these words are complicated úy the fact that the verúal derivatives of золити, that were primarily stressed in the end, developed a movaúle stressed paradigm. The actual stress of the verúal root, though, leads the change and is essential for the trends.
Key words: root (final, movaúle) stress, root (final, movaúle) paradigm, homographs, verúal forms of perfective / imperfective aspect.

Спочатку лише кілька фактів – так, як їх фіксує сучасна лексикографія. Лексикографічне джерело фіксує наявність у сучасній українській (літературній) мові двох омографічних дієслів, що різняться між собою типом наголошення; це кінцевонаголошене *назоли́ти – назолю, назоли́ш* (набриднути) [2, с. 450] та дієслово з рухомою акцентною парадигмою *назолити – назолю, назо́лиш* (налужити) [2, с. 450]. Так званий пересічний користувач словника (а словниками, мабуть, усе ж хтось та й користується – з тих, для кого їх, як прийнято вважати, і виробляють) засвоює цю інформацію як даність, знаючи, що в мові, дійсно, є випадки, коли єдиним показником семантичної тотожності слова виступає наголос, напр.: *зне́чити – зне́чу, зне́чиш* (означати) [2, с. 315] і *значи́ти – значе, значи́ш* (мітити) [2, с. 315]; *тве́рдити – тве́рджу, тве́рдиш* (запевняти) [2, с. 853] і *твердо́ти – твердже, твердо́ш* (повторювати) [2, с. 853], див. також у похідних: *затве́рдити – затве́рджу, затве́рдиш* (схвалити) [2, с. 288] і *затвердо́ти – затвердже, затвердо́ш* (завчити) [2, с. 288]; *переве́ршити – переве́ршу, переве́ршиш* (відзначитися) [2, с. 555] і *переверши́ти – переверше, переверши́ш* (зробити інший верх) [2, с. 555] тощо.

Однак як постають у мові такі явища? Певна річ, не шляхом механічного перенесення наголосу, а внаслідок певних еволюційних процесів у мовній системі. Простежимо за перебігом еволюційних перетворень, що своїм наслідком мають це явище, за одним з таких прикладів. Так, наприклад, в українській мові первісно було кінцевонаголошене дієслово *переверши́ти – переверше, переверши́ш* [3, ІІІ, с. 111]. Кінцеве наголошення в ньому було закономірним, оскільки в

цьому це префіксальне утворення повторювало акцентні характеристики свого кореневого твірного, див.: *верши́ти – верше, верши́ш* [3, І, с. 141]. Для нас тут важливо підкреслити, що й семантично спочатку твірне й похідне були близькими, див.: *верши́ти* 1) "завершать, заканчивать", 2) "насыпать чего-либо в сосуд выше краев" [3, т. І, с. 141] з промовистою ілюстрацією "Вершіть у стозі, бо нема на возі" [3, т. І, с. 141], див. також у зворотному дієслові *верши́тися* "завершаться, заканчиваться на верху". "Мармурові комінки вершилися великокняжими гербами" [3, т. І, с. 141] і *переверши́ти* 1) "сделать чрезмерно высокий верх на стоге", 2) "переложить наново верх на стоге" [3, т. ІІІ, с. 111]. Тотожні семантичні зв'язки існують і між сучасними такими ж кінцевонаголошеним кореневим твірним *верши́ти – верше, верши́ш* [2, с. 83] та префіксальним похідним від нього *переверши́ти – переверше, перевершиш* (зробити інший верх) [2, с. 555]. Тим часом кореневонаголошене утворення має таку семантику, що його зв'язок із кореневим не є вже таким лінійно однозначним; він складніший, опосередкований, див.: *перева́ршити – перева́ршу, перева́ршиш* 1. "Виявляти перевагу над ким-, чим-небудь у якомусь відношенні". 2. "Будучи наявним у надмірній кількості, виливатися, висипатися і т. ін. з чого-небудь" // "Виходити в чому-небудь за встановленні або загальноприйняті норми, межі, границі" [4, т. VI, с. 138]. Безперечно, що це кореневе, інноваційне в цьому утворенні, наголошення з'явилося в ньому внаслідок певних еволюційних змін у системі сучасної української мови. Спробуємо відтворити механізм цих і такого роду акцентних перетворень. Спочатку префіксальні похідні здобували кінцеву акцентну парадигму за зразком свого кореневого твірного, напр.: *верши́ти – верше, верши́ш завершити́ – заверше, заверши́ш*; *наверши́ити – наверше, наверши́ш*; *перевершити́ – переверше, перевершиш* і т. ін. Однак згодом префіксальні утворення цього типу, маючи значення доконаного виду, почали вступати у видові відношення з тотожними їм за префіксом утвореннями недоконаного виду, що постали від них способом суфіксації; це були совоформи недоконаного виду 2-го ступеня. Мусимо при цьому зазначити, що дані української лексикографії є такими, що дозволяють цей процес відтворити, але за умови їхнього критичного осмислення. Так, "Словарь української мови" фіксує дієслово *перевершити́* вже у складі нової видової пари, див.: *перева́ршувати – перева́ршую, перева́ршуєш*, док. в. *перевершити́ – переверше, перевершиш* [3, т. ІІІ, с. 111]. Натомість "Словник української мови" фіксує тут варіативні словоформи недоконаного виду в такій послідовності і з такими оцінками: *перевершувати – перевершую, перевершуєш* і рідко *перевершати –*

перевершаю, перевершаєш, недок., *перевершити – перевершу, перевершиш*, док. [4, т. VI, с. 138]. При безпосередньому зіставленні цих лексикографічних даних може скластися враження, що рідковживана в сучасній мові парадигма *перевершúти – перевершúю, перевершýєш* є інноваційною. Насправді ж усе є якраз навпаки: вона за часом появи в мові є первісною, а в сучасній мові безперечно, архаїчною; новою ж є парадигма *перевéршувати – перевéршую, перевéршуєш*. Саме підо впливом цих словоформ недоконаного виду, що є, як бачимо, кореневонаголошеними, первісно кінцевонаголошене дієслово *перевершúти – переверше, перевершúш* розвинуло в собі кореневу акцентну парадигму, внаслідок чого в сучасній українській мові з'явилося кореневонаголошене дієслово *перевéршити – перевéршу, перевéршиш* зі значенням "відзначитися", семантично вже ніяк не пов'язане зі значенням кореневого з кінцевою акцентною парадигмою *вершúти – верше, вершúш*. Що послідовність розвитку словоформ недоконаного виду в українській мові була саме такою, можна переконатися, зіставивши такі лексикографічні дані, див.: *завершýти – завершýю, завершýєш*, док. в. *завершúти – заверше, завершúш* [3, т. II, с. 15] і *завéршувати – завéршую, завéршуєш*, недок., *завершúти – заверше, завершúш*, док. [4, т. III, с. 44]. Знову мусимо застерегтися, що ми тут зіставляємо лише самі словоформи, щоб побачити їхню хронологічну послідовність у мові. Натомість наведена тут характеристика словоформ доконаного виду як кінцевонаголошених *завершúти – заверше, завершúш* при кореневонаголошених словоформах недоконаного виду *завéршувати – завéршую, завéршуєш* може сприйматися як така, що спростовує висловлену нами думку про провідну роль у процесі акцентних перетворень саме цих останніх. Насправді ж у цьому випадку лексикографія просто традиційно продовжує фіксувати тут колишні акцентні характеристики цього дієслова, що насправді в сучасній мові вже має кореневу акцентну парадигму. Можемо підтвердити сказане досить парадокс-сальною оцінкою цього слова сучасною лексикографією, див.: *завершúти – заверше, завершúш*; нак. *завéрш* [2, с. 255], що необхідно прокоментувати. Словник трактує це дієслово як виключно кінцевонаголошене, однак словоформа наказового способу *завéрш*, що тут, до речі, є безальтернативною, свідчить, що тут є мінімум як альтернативна ще й коренева акцентна парадигма *завéршити – завéршу, завéршиш*, адже тільки з нею вказана джерелом словоформа перебуває в парадигматичному зв'язку. До речі, ця непослідовність з'явилася в лексикографії ще кількома десятиліттями раніше, причому вже тоді тут було відзначене подвійне наголошення, див.: *завершúти – заверше, завершúш* і *завéршити завéршу, завéршиш*;

нак. *заве́рш* [1, с. 218]. Безперечно, що кінцевонаголошеній парадигмі *завершѝти – заверше, завершѝш* відповідатиме така ж кінцевонаголошена словоформа наказового способу *заверши́*, якої лексикографія вже давно не фіксує. У зв'язку з поміченим хочемо звернути увагу на ще одну обставину. Якщо в первісно кінцевонаголошеному дієслові відзначають появу кореневої акцентної парадигми, а потім перестають це робити, то це, на наш погляд, може бути лише наслідком якоїсь умоглядної оцінки цього явища, а не адекватним відображенням його реального стану в сучасній мові. Зрозуміло, що це не може мати й наукового потрактування.

Проте це був тільки відступ від предмета, що є власне об'єктом цього дослідження, щоб показати механізм виникнення в мові різнонаголошених омографів, які з'являються внаслідок семантичного розвитку багатозначного слова з наступним його розщепленням на самостійні лексеми. Шукаючи в лексикографічному джерелі слів, що могли би бути спільнокореневими з кінцевонаголошеним *назоли́ти – назолю, назоли́ш* (див. вище) або з *назоли́ти – назолю, назо́лиш* (див вище), яке має рухому акцентну парадигму, знаходимо тільки утворення з рухомою акцентною парадигмою, див.: *відзоли́ти – відзолю, відзо́лиш* [2, с. 115] і *дозоли́ти – дозолю, дозо́лиш* [2, с. 215], такі ж акцентні характеристики має й кореневе *золи́ти – золю, зо́лиш* [2, с. 318]. Природа кінцевого наголосу дієслова *назоли́ти – назолю, назо-ли́ш* (набриднути) після цього має вигляд парадоксальної. Спробуємо її з'ясувати. У "Словнику української мови" різнонаголошені в сучасній мові омографи мають таке тлумачення, див.: *назоли́ти – назолю, назоли́ш*. 1. "Набриднути, надокучити кому-небудь". 2. "Зробити неприємність кому--небудь [4, т. V, с. 93] і *назоли́ти – назолю, назо́лиш*. "Парити велику кількість білизни, заливши її спеціально для цього приготовленим розчином золи" [4, т. V, с. 93]. Семантично близьким до останнього є й таке ж префіксальне утворення *перезоли́ти – перезолю, перезо́лиш*. 1. "Золити ще раз, повторно або заново, по-іншому". 2. "Зіпсувати надмірним золінням" [4, т. VI, с. 184], через що й акцентуційна їхня тотожність є цілком закономірною. Та з'ясовується, що різнонаголошені омографи походять від одного багатозначного слова, яке поєднує в собі їхні значення; причому це кореневе саме має рухому акцентну парадигму, див. : *золи́ти – золю, зо́лиш*. 1. "Парити білизну, заливши її спеціально для цього приготовленим розчином золи". 2. перен. розм. "Пробирати (? – *В. З.)*, лаяти кого-небудь; докоряти комусь" [4, т. III, с. 679–680]. Оскільки акцентуаційно з твірним пов'язане префіксальне *назоли́ти – назолю, назо́лиш*, то інноваційним тут є кінцевонаголошене *назолити – назолю, назолиш*, що розвинулося в семантично са-

мостійне слово на базі переносного значення кореневого. Однак яка була підстава для зміни в ньому типу наголосу? Ще дивнішим цей випадок словотвору виглядає в порівнянні з таким же префіксальним утворенням від кореневого, що, закономірно зберігаючи його акцентні характеристики, так само закономірно поєднує в собі і його різноманітні значення, див.: *дозоли́ти – дозоло, дозо́лиш*. 1. "Закінчувати золити". 2. перен. розм. "Те саме, що дошкуляти" [4, т. II, с. 348]. Звичайно, важко пояснити, чому одне префіксальне, поєднуючи в собі значення кореневого, залишається єдиною лексемою, а для другого ті самі значення, навіть без будь-яких додаткових семантичних нюансів, стають за підставу для розщеплення на дві самостійні лексеми; причому цей процес ще супроводиться акцентними змінами у слові з усамостійненим статусом. На нашу думку, ці лексикографічні дані насправді належать тільки самій лексикографії, реалій сучасної мови вони не відображають. Безперечно, це є помилка і помилка повторювана, тому залишається з'ясувати, коли вона з'явилася в лексикографічних джерелах української мови.

У "Словарі української мови" зафіксовано кореневе дієслово з рухомою акцентною парадигмою, що вже є багатозначним, див.: *золи́ти – золо, зо́лиш* 1) "бучить, щелочить", 2) "грызть голову" [3, т. II, с. 178]. Зрозуміло, що вторинне значення, яке тут з'явилося шляхом метафоричного переосмислення первісного, конкретно предметного значення, не обов'язково переходить у всі префіксальні утворення кореневого; це залежить від семантичних параметрів префіксів, тому див. : *перезолити – перезоло, перезо́лиш* "у кожевников: пересыпать кожи золой во второй, третий и четвертый разы" [3, т. III, с. 118]; *позоли́ти – позоло, позо́лиш* "побучить" [3, т. III, с. 267]. У похідному *дозоли́ти – дозоло, дозо́лиш* [3, т. I, с. 411] зафіксовано тут тільки переносне значення "допечь кому-нибудь" [3, т. I, с. 411], однак, безперечно, що суто видове значення "закінчити золити" тут теж є [див.: 4, т. II, с. 348]. Нарешті префіксальне *назоли́ти – назолю, назо́лиш* [3, т. II, с. 490] поєднує в собі обидва значення, – ті самі, що й у кореневому, див.: 1) "надоесть, досадить", 2) "нащелочить, набучить" [3, т. II, с. 490]. Те саме ще в одному префіксальному цього кореня, див.: *відзоли́ти – відзоло, відзо́лиш* 1) "выщелочить белье", 2) "выбранить" [3, т. I, с. 213]. До речі, упадає в око, що вже це джерело відзначає перевагу в цих утвореннях вторинного значення й відхід на другу позицію значення первісного, що є цілком зрозумілим з огляду на його вже тоді помітну архаїчність. Хто ж із сучасників здогадається без спеціальної довідки про первісне значення дієслів *золити, дозолити, назолити* тощо? Для нас, однак, важливо підкреслити, що всі ці

префіксальні утворення, незважаючи на їхню семантику, наголошені за одним акцентним типом – рухомим, у чому вони закономірно повторюють акцентні характеристики свого кореневого твірного. Тому можемо небезпідставно, гадаємо, стверджувати, що якби розщеплення багатозначних утворень цього кореня на самостійні лексеми справді відбулося, то, по-перше, воно б обов'язково стосувалося як слова *назолити*, так і слова *дозолити*, по-друге, вони в усіх цих випадках мали б однаковий акцентний тип, узалежнений від акцентного типу кореневого. Тому розподібнення за допомогою штучної зміни акцентної характеристики одного з них, що вперше, за нашими спостереженнями, сталося у випадку *назоли́ти – назолю, назоли́ш* // *надоесть*; розм. *надокучить* [5, т. II, с. 600] і *назоли́ти – назолю, назо́лиш* // *набучить* [5, т. II, с. 600], гадаємо, є цілком безпідставне. Цікаво, що тут є пряме відсилання до "Словаря української мови", де це слово має рухому акцентну парадигму [див.: там само]. Довільність його підтверджує й наведене цим джерелом як єдина багатозначна лексема таке ж префіксальне *дозоли́ти – дозоло, дозо́лиш* 1) (о белье) *добучить*; 2 (досаждать) перен. разг. *допечь* [5, т. I, с. 431]. З того часу це стало фактом української лексикографії, однак, гадаємо, не мови.

Проблема, що ми її щойно розглянули, може мати ще один цікавий сюжет. Річ у тім, що первісно всі ці дієслова й, звичайно, насамперед кореневе були кінцевонаголошеними, на що вказують префіксальні *зазоли́ти – зазоло, зазоли́ш* "досадить" [3, т. II, с. 41] і *надозоли́ти – надозоло, надозоли́ш* "донять" [3, т. II, с. 484]. Як бачимо, ці утворення тут потрактовані так, що вони зберігають у собі вже тільки вторинне значення. Для нас це може бути доказом того, що воно з'явилося в утвореннях цього кореня ще тоді, коли вони були кінцевонаголошеними, тобто зберігали свій первісний акцентний стан. Однак, як ми бачили, акцентна еволюція, що тут відбулася, стосувалася єдиної лексичної одиниці, що була багатозначною. Тому можна лише здогадно говорити про те, що акцентині характеристики двох останніх утворень у "Словарі української мови" могли вплинути на оцінку утворення *назоли́ти – назолю, назоли́ш* "набриднути" як кінцевонаголошеного лексикографією наступних поколінь. Однак самих цих кінцевонаголошених дієслів лексикографія протягом досить тривалого часу не фіксувала взагалі. Коли ж останнє з них було зафіксоване "Словником української мови", то воно було тут схарактеризоване як кореневонаголошене, див.: *надозо́лити – надозо́лю, надозо́лиш* [4, т. V, с. 74], що, гадаємо, є також суто довільною оцінкою його акцентного стану. Таким чином, кілька дієслів одного не дуже розгалуженого словотвірного гнізда, судячи з даних сучасної лексикографії,

є носіями всіх трьох можливих у дієсловах цього класу акцентних типів, що, звичайно, аж ніяк не може сприяти їхній акцентній стабільності в сучасній мові. Поза сумнівом, що в цьому випадку мовна дійсність має мало спільного з її лексикографічним відображенням.

Лексикографія покликана адекватно відображати мовні реалії. Трактуючи їх так чи інакше, вона вже сама творить певну дійсність. Коли її оцінки якогось мовного явища є неадекватними з його реальним станом у мові, формується нова дійсність – позамовна. Можливо, вона також потребує свого дослідника.

Література

1. Орфографічний словник української мови. – К., 1977.
2. Орфографічний словник української мови. – К., 1999.
3. Словарь української мови : в 4 т. / уклав Б. Грінченко. – К., 1907. – 1909.
4. Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980.
5. Українсько-російський словник : у 6 т. – К., 1953–1963.